

Załącznik do uchwały
nr Rady Powiatu
w Białogardzie
z dnia.....2021 roku

Powiatowy Program Rozwoju Pieczy Zastępczej w Powiecie Białogardzkim na lata 2021-2023

Białogard 2021

Spis treści

1. Wprowadzenie	3
2. Cele powiatowego programu rozwoju pieczy zastępczej	3
3. Powiatowy system pieczy zastępczej	5
3.1. Rodzinna piecza zastępcza	8
3.2. Instytucjonalna piecza zastępcza	13
4. Sytuacja i potrzeby rodzin zastępczych.....	17
5. Sytuacja i potrzeby osób opuszczających pieczę zastępczą.....	21
6. Priorytety i cele szczegółowe programu na lata 2021-2023	26
6.1. Rekomendacje dla programu	27
7. Monitoring i ewaluacja programu	27
7.1. Źródła finansowania	28

Wykresy

1. Organizacja systemu pomocy dziecku i rodzinie	3
2. Podział kompetencji pomiędzy samorządami w zakresie organizacji pomocy rodzinie	6
3. Ilość dzieci w poszczególnych formach pieczy zastępczej	7
4. Rodziny zastępcze spokrewnione ogółem	9
5. Pochodzenie dzieci przed umieszczeniem w rodzinach spokrewnionych	10
6. Rodziny zastępcze niezawodowe ogółem	10
7. Pochodzenie dzieci przed umieszczeniem w rodzinach niezawodowych	11
8. Rodziny zastępcze zawodowe ogółem	11
9. Pochodzenie dzieci przed umieszczeniem w rodzinach zawodowych	12
10. Rodzinne Domy Dziecka	12
11. Pochodzenie dzieci przed umieszczeniem w rodzinnych domach dziecka	13
12. Dzieci przebywające w POW-1 z poszczególnych gmin	15
13. Dzieci przebywające w POW-2 z poszczególnych gmin	15

Tabele

1. Rodziny zagrożone odebraniem dzieci z podziałem na gminy Powiatu Białogardzkiego w latach 2018-2020	5
2. Rodzinna piecza zastępcza	8
3. Instytucjonalna piecza zastępcza	14
4. Liczba niepełnoletnich dzieci opuszczających rodzinną pieczę zastępczą w latach 2018-2020.....	17
5. Liczba niepełnoletnich dzieci opuszczających placówki opiekuńczo - wychowawcze w latach 2018-2020	21
6. Przyczyny umieszczenia w pieczy zastępczej w odniesieniu do dzieci przebywających w różnych formach rodzinnej pieczy zastępczej w 2020 roku	18
7. Struktura wiekowa osób pełniących funkcję rodziców zastępczych	19
8. Cele i zadania do zrealizowania w latach 2021-2023	22
9. Limit rodzin zastępczych zawodowych	26

1. Wprowadzenie

Powiatowy Program Rozwoju Pieczy zastępczej na lata 2021 – 2023, zwany dalej Programem, został opracowany w oparciu o ustawę z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (t. j. Dz. U. z 2013 r. , poz. 135 ze zm.), która weszła w życie z dniem 1 stycznia 2012 r. Zgodnie z art. 180 pkt 1 w/w ustawy do zadań własnych powiatu należy opracowanie i realizacja 3 – letnich powiatowych programów dotyczących rozwoju pieczy zastępczej, zawierających między innymi coroczny limit rodzin zastępczych zawodowych.

Organizatorem działań na rzecz systemu pieczy zastępczej w Powiecie Białogardzkim jest Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie.

Wykres nr 1. Organizacja systemu pomocy dziecku i rodzinie

2. Cele Powiatowego Programu Rozwoju Pieczy Zastępczej

Celem głównym powiatowego programu rozwoju pieczy zastępczej na lata 2021–2023 jest rozbudowywanie i wspieranie istniejącego systemu pieczy zastępczej rodzinnej i instytucjonalnej, ze szczególnym uwzględnieniem pieczy rodzinnej oraz organizowanie wsparcia osobom usamodzielnianym opuszczającym pieczę zastępczą.

Zgodnie z założeniami ustawy, zabranie dziecka z rodziny naturalnej ma być ostatecznością, gdy jego dobro jest zagrożone. Działaniu temu winna towarzyszyć zasada zapewnienia dziecku optymalnych warunków rozwojowych, które najlepiej mogą zagwarantować rodzinne formy pieczy zastępczej. W zadaniu tym kładzie się

szczególny nacisk na promocję, pozyskiwanie oraz szkolenie kandydatów na rodziny zastępcze, a także zachęcenie mieszkańców powiatu do podjęcia obowiązków związanych z opieką nad dziećmi w ramach rodzinnej pieczy zastępczej.

W przypadku instytucjonalnej pieczy zastępczej należy podejmować stosowne działania w celu doprowadzenia placówek opiekuńczo-wychowawczych do odpowiednich standardów wymaganych ustawą. Ponadto Program zakłada pomoc usamodzielniającym się wychowankom, która obejmuje wychowanków rodzinnej pieczy zastępczej oraz różnego typu placówek opieki całodobowej. Działania obejmują realizację indywidualnych programów usamodzielniania oraz pracę edukacyjno-wychowawczą, wspierającą ich życiowe usamodzielnienie się i integrację ze środowiskiem.

Kolejnym celem programu jest pomoc w powrocie dziecka z pieczy zastępczej do rodziny naturalnej poprzez współpracę koordynatora pieczy zastępczej z asystentem rodziny i wspólne działania dążące do uregulowania sytuacji życiowej rodziny.

Przepisy ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej wyznaczają dwa zasadnicze obszary działania. W pierwszym – główny nacisk skierowany jest na utrzymanie dzieci w ich naturalnym środowisku, a więc w rodzinie dziecka. W drugim – na zapewnienie prawidłowo funkcjonującego systemu pieczy zastępczej w przypadku niemożności sprawowania opieki i wychowania dzieci przez rodziców.

W związku z powyższym ogromnego znaczenia nabierają aktualne działania o charakterze profilaktycznym, pomagające rodzinie w prawidłowym funkcjonowaniu i wychowaniu dzieci, przeciwdziałające powstawaniu problemów lub pozwalające je rozwiązać we wczesnym okresie ich pojawiania się. Podstawowym narzędziem działania na rzecz dziecka jest więc praca z rodziną.

Jest ona ważna w momencie przeżywania przez rodzinę pierwszych trudności i jest niezbędna wówczas, gdy w rodzinie ma miejsce poważny kryzys, zagrażający dobru dziecka.

Należy dołożyć wszelkich starań, aby lokalny system wspierania rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo – wychowawczych przynosił pożądane efekty.

Należy położyć szczególny nacisk na profilaktykę oraz pracę z rodziną biologiczną, co jest zadaniem własnym gminy (zadania w tym zakresie będą realizowane zgodnie z gminnym programem wsparcia rodziny). Na terenie Powiatu Białogardzkiego w latach 2018-2020 przydzielano asystentów do pracy z **192** rodzinami biologicznymi.

Tabela nr 1. Rodziny zagrożone odebraniem dzieci z podziałem na gminy Powiatu Białogardzkiego w latach 2018-2020 (według danych ośrodków pomocy społecznej)

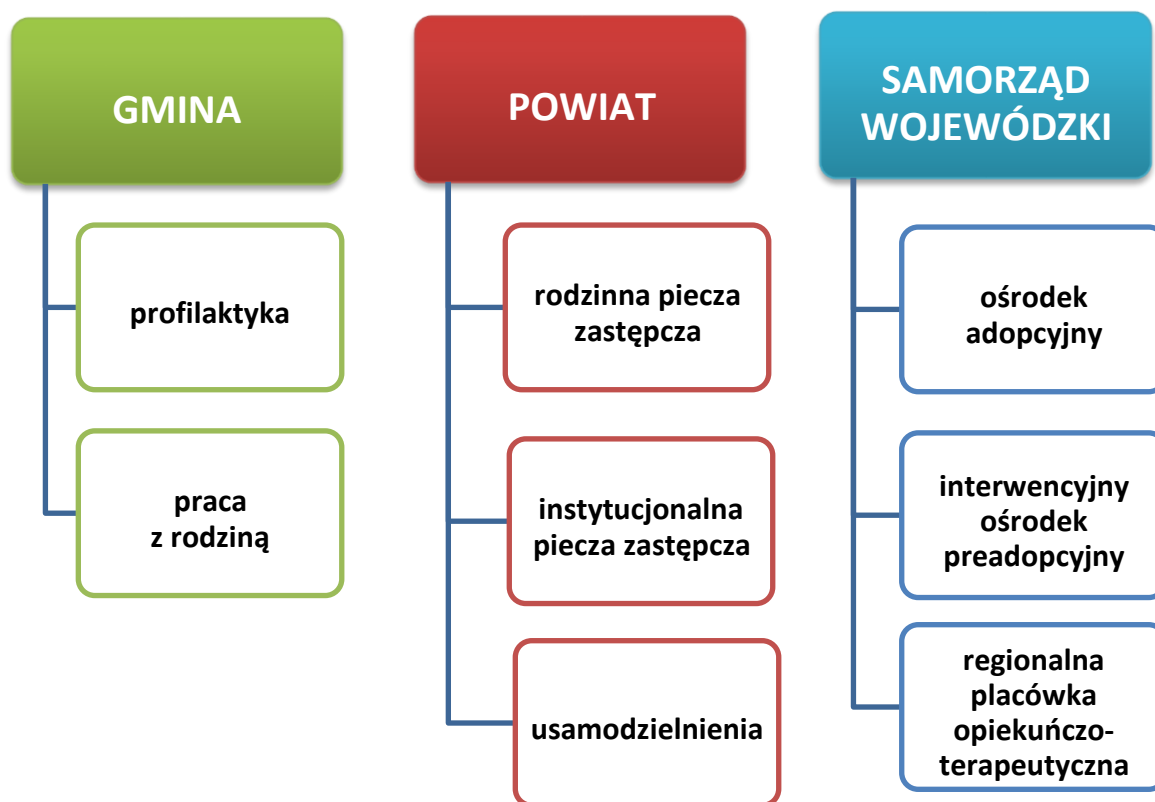
Lp.	Gmina	Liczba rodzin objętych wsparciem asystenta rodziny	Liczba dzieci w tych rodzinach
1.	Miasto Białogard	64	145
2.	Gmina Białogard	52	117
3.	Gmina Karlino	44	90
4.	Gmina Tychowo	32	70
	Powiat Białogardzki	192	422

Należy zaznaczyć, że wspieranie rodziny może być prowadzone wyłącznie za jej zgodą, a niektóre rodziny nie wyraziły zainteresowania tą formą pomocy. Działaniom profilaktycznym, mającym na celu stworzenie dziecku odpowiednich warunków życia w jego środowisku rodzinnym, muszą towarzyszyć działania na rzecz doskonalenia i rozwoju różnych form pieczy zastępczej nad dzieckiem. Należy przy tym wyraźnie podkreślić, że powinny one mieć charakter okresowy i wszędzie tam, gdzie jest to możliwe, zmierzać do powrotu dziecka do rodziny biologicznej.

3. Powiatowy system pieczy zastępczej

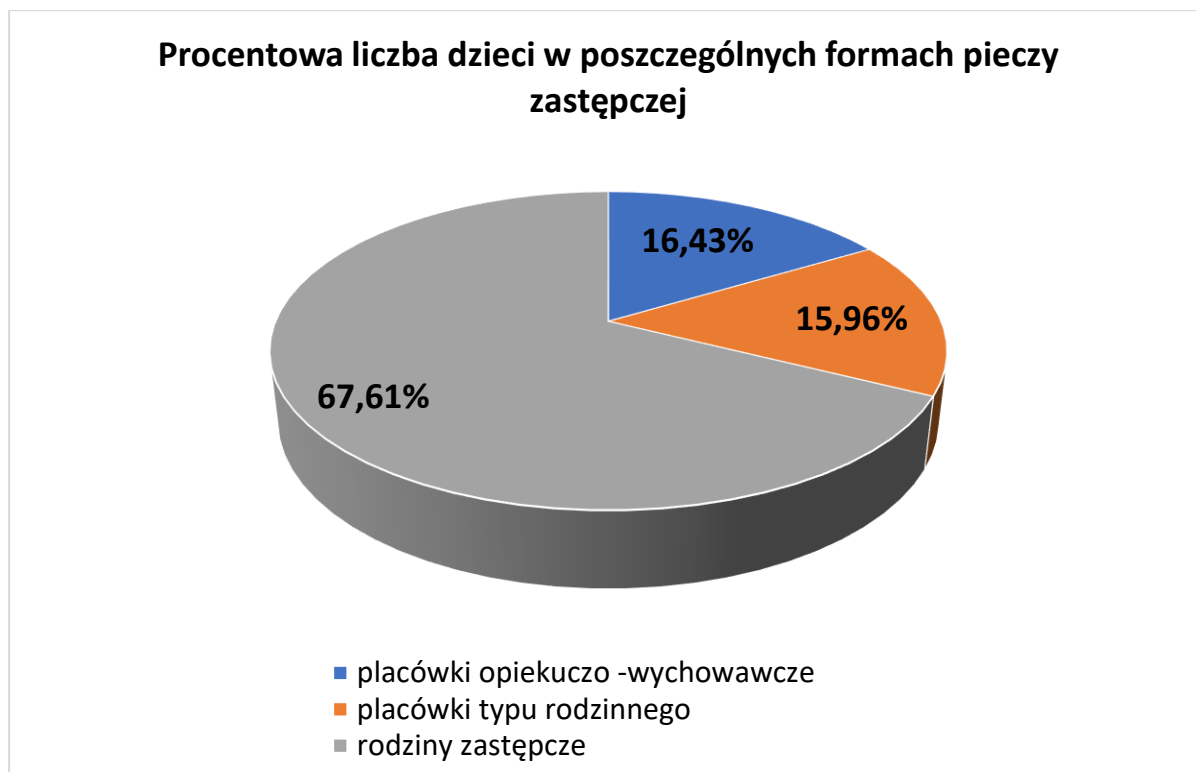
Organizatorem pieczy zastępczej w Powiecie Białogardzkim jest Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie - jednostka organizacyjna Powiatu Białogardzkiego realizująca zadania wynikające między innymi z ustawy o pomocy społecznej i ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

Wykres nr 2. Podział kompetencji pomiędzy samorządami w zakresie organizacji pomocy rodzinie.

Poniżej przedstawiono podstawowe informacje odnośnie skali realizowanego systemu pieczy zastępczej w Powiecie Białogardzkim, w tym infrastruktury oraz rodzaju udzielanego wsparcia.

Wykres nr 3. Ilość dzieci w poszczególnych formach pieczy zastępczej w 2020 roku

Rodzinna piecza zastępcza to system pieczy zastępczej, w skład którego wchodzi spokrewnione, zawodowe i niezawodowe rodziny zastępcze oraz rodzinne domy dziecka:

- **rodzina zastępcza spokrewniona** – rodzina zastępcza, którą tworzą małżonkowie lub osoba nie pozostająca w związku małżeńskim, będący/będąca krewnymi wstępnymi lub rodzeństwem dziecka,
- **rodzina zastępcza niezawodowa** – rodzina zastępcza, którą tworzą małżonkowie lub osoba nie pozostająca w związku małżeńskim, nie będący krewnymi wstępnymi lub rodzeństwem dziecka,
- **zawodowa rodzina zastępcza**, pełniąca funkcję pogotowia rodzinnego rodzina zastępcza, w której umieszcza się dziecko do czasu unormowania sytuacji dziecka, nie dłużej niż na okres 4 miesięcy, w szczególnie uzasadnionych przypadkach okres ten może być przedłużony do 8 miesięcy lub do zakończenia postępowania sądowego o powrót dziecka do rodziny, przysposobienie lub umieszczenie w rodzinnej pieczy zastępczej,
- **zawodowa specjalistyczna** – rodzina zastępcza, w której umieszcza się w szczególności dzieci niepełnosprawne i dzieci skierowane na podstawie ustawy z dnia 26 października 1982r. o postępowaniu w sprawach nieletnich lub małoletnie matki z dziećmi,

- **rodzinny dom dziecka** – tworzony jest przez małżonków lub osobę nie pozostającą w związku małżeńskim, sprawujące opiekę nad łącznie nie więcej niż 8 dzieci oraz osób, które osiągnęły pełnoletność przebywając w pieczy zastępczej.

Instytucjonalna piecza zastępcza to system pieczy zastępczej sprawowany w formie całodobowych placówek opiekuńczo –wychowawczych:

- **typu rodzinnego** – zapewnia opiekę dzieciom w różnym wieku, w tym dorastającym i usamodzielniającym się, umożliwia wspólne wychowanie i opiekę licznemu rodzeństwu,

- **typu interwencyjnego** – zapewnia doraźną opiekę nad dzieckiem powyżej 10. roku życia w czasie trwania sytuacji kryzysowej, w szczególności w przypadkach wymagających natychmiastowego zapewnienia opieki, pobyt w placówce nie może trwać dłużej niż 3 miesiące, w szczególnych przypadkach może zostać przedłużony do zakończenia trwającego postępowania sądowego o powrót dziecka do rodziny, przysposobienie lub umieszczenie w pieczy zastępczej (w sytuacjach szczególnych do placówek kierowane mogą być dzieci młodsze),

- **typu socjalizacyjnego** – zapewnia całodobową opiekę i wychowanie nad dziećmi powyżej 10. roku życia, których powrót do domu nie jest możliwy, w sytuacjach szczególnych do placówek kierowane mogą być dzieci młodsze,

- **typu specjalistycznego – terapeutycznego** – zapewnia opiekę nad dziećmi powyżej 10. roku życia o indywidualnych potrzebach w tym: legitymujące się orzeczeniem o niepełnosprawności lub umiarkowanym i znacznym stopniu niepełnosprawności.

Szczegółowe dane liczbowe dotyczące systemu pieczy zastępczej na terenie Powiatu Białogardzkiego przedstawiają poniższe zestawienia:

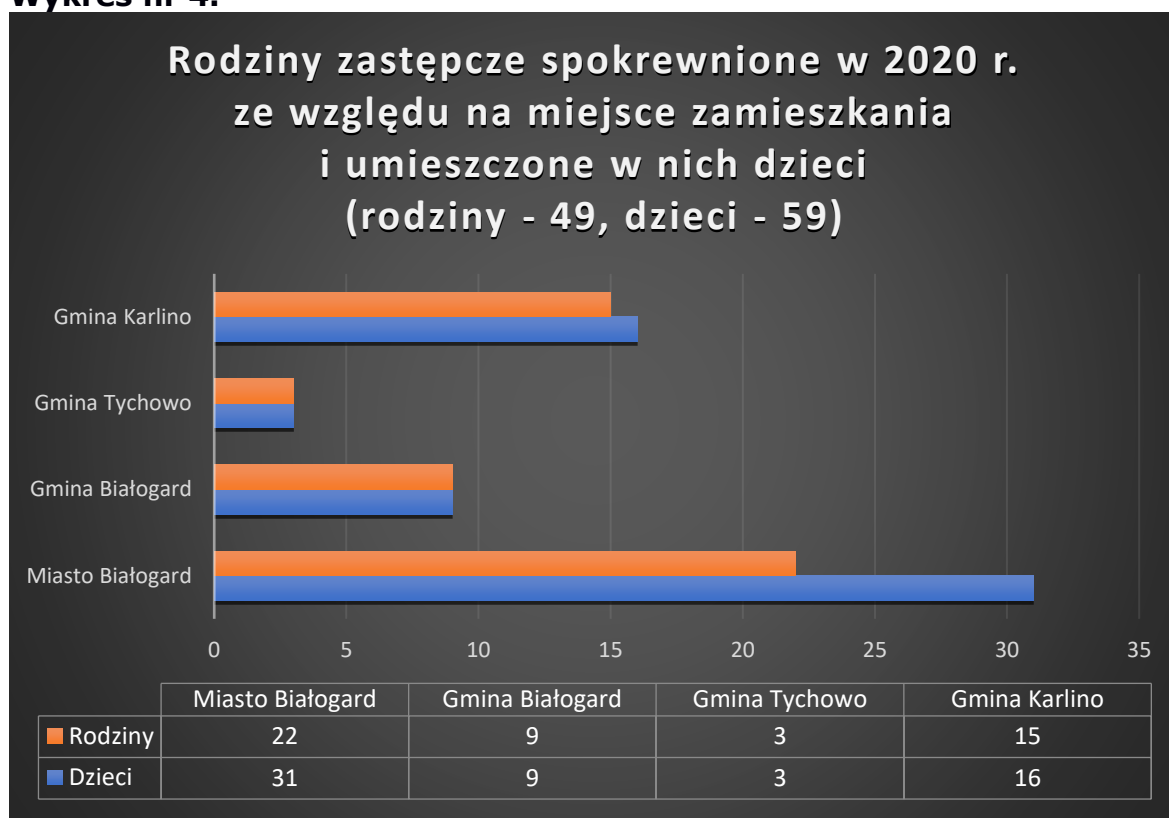
3.1 Rodzinna piecza zastępcza

Tabela nr 2. Rodzinna piecza zastępcza – 2020 rok

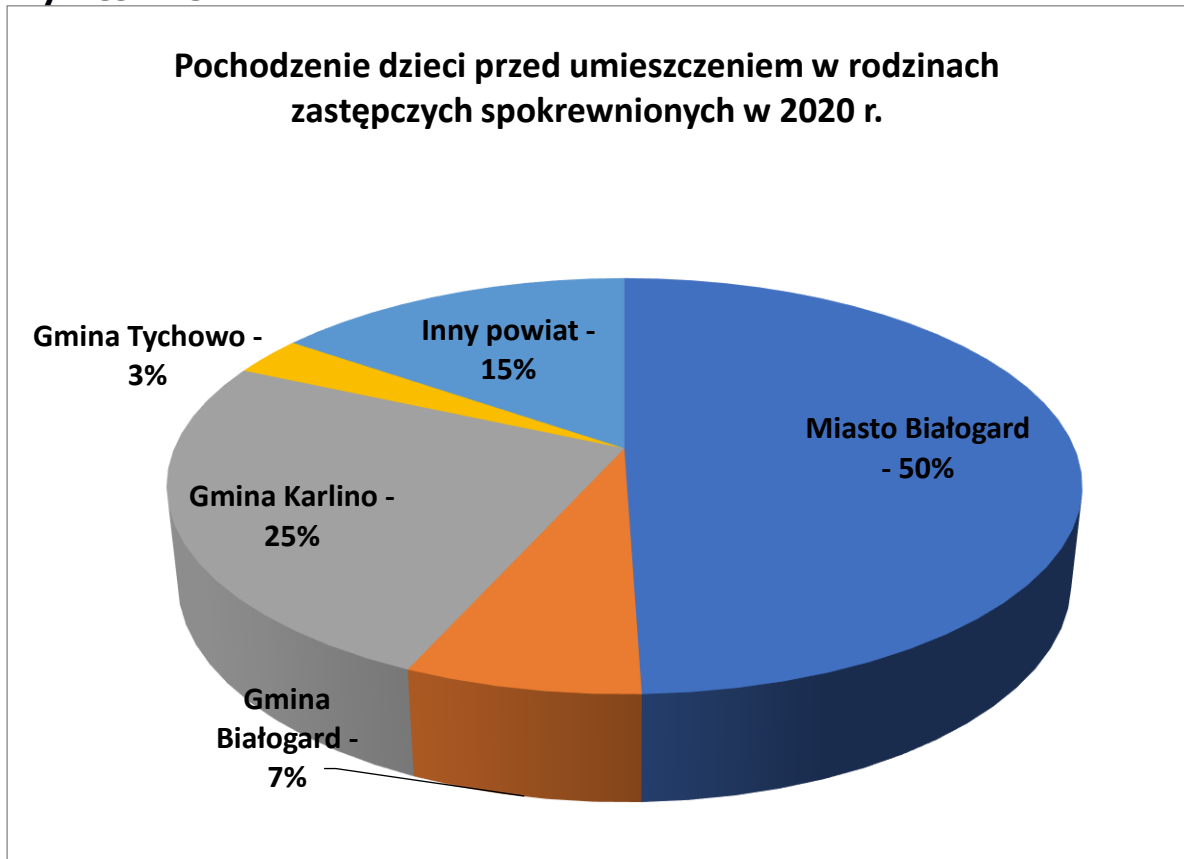
RODZINY ZASTĘPCZE	Liczba	Zestawienie procentowe
Rodziny zastępcze spokrewnione	49	x
Liczba umieszczonych dzieci	59	41,0
Rodziny zastępcze niezawodowe	18	x
Liczba umieszczonych dzieci	28	19,4
Rodziny zastępcze zawodowe	3	x

Liczba umieszczonych dzieci	15	10,4
Rodzinne domy dziecka	6	x
Liczba umieszczonych dzieci	42	29,2
Ogółem liczba rodzin i rodzinnych domów dziecka	76	x
Liczba umieszczonych dzieci	144	100%

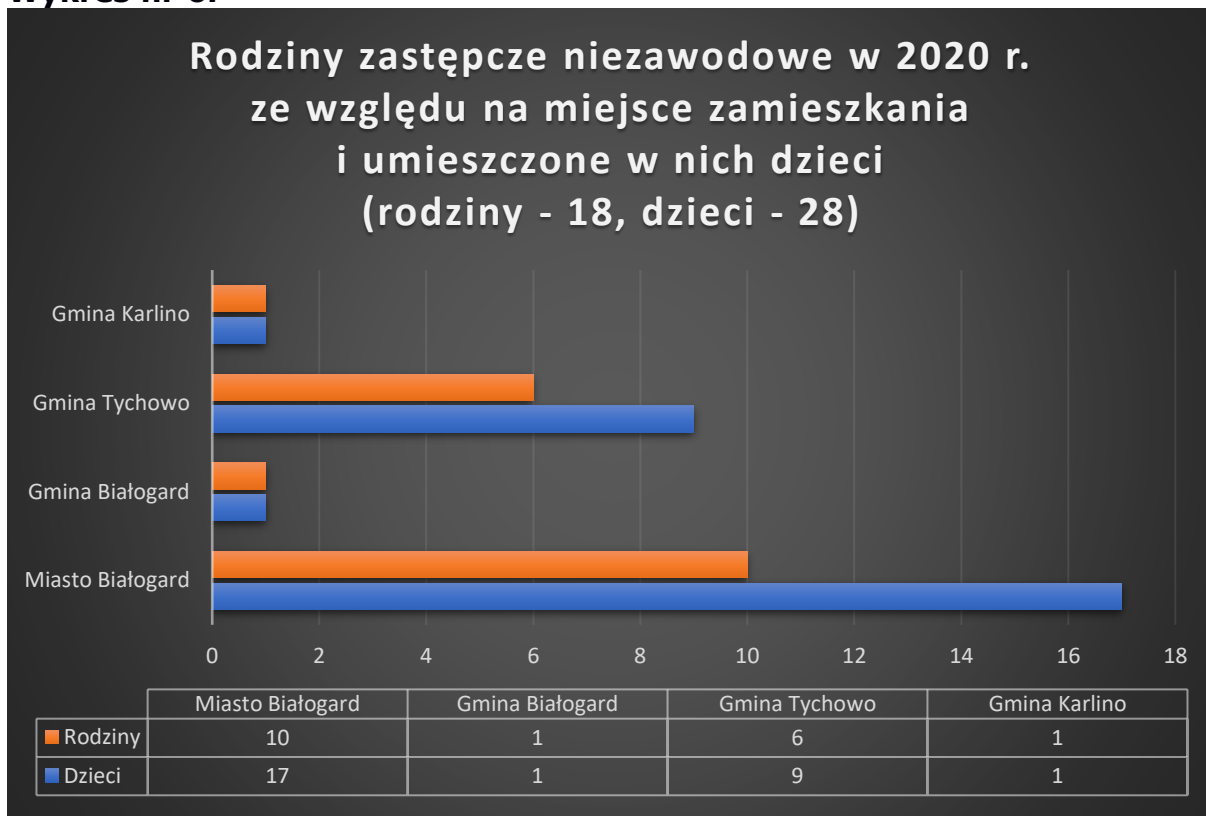
Wykres nr 4.

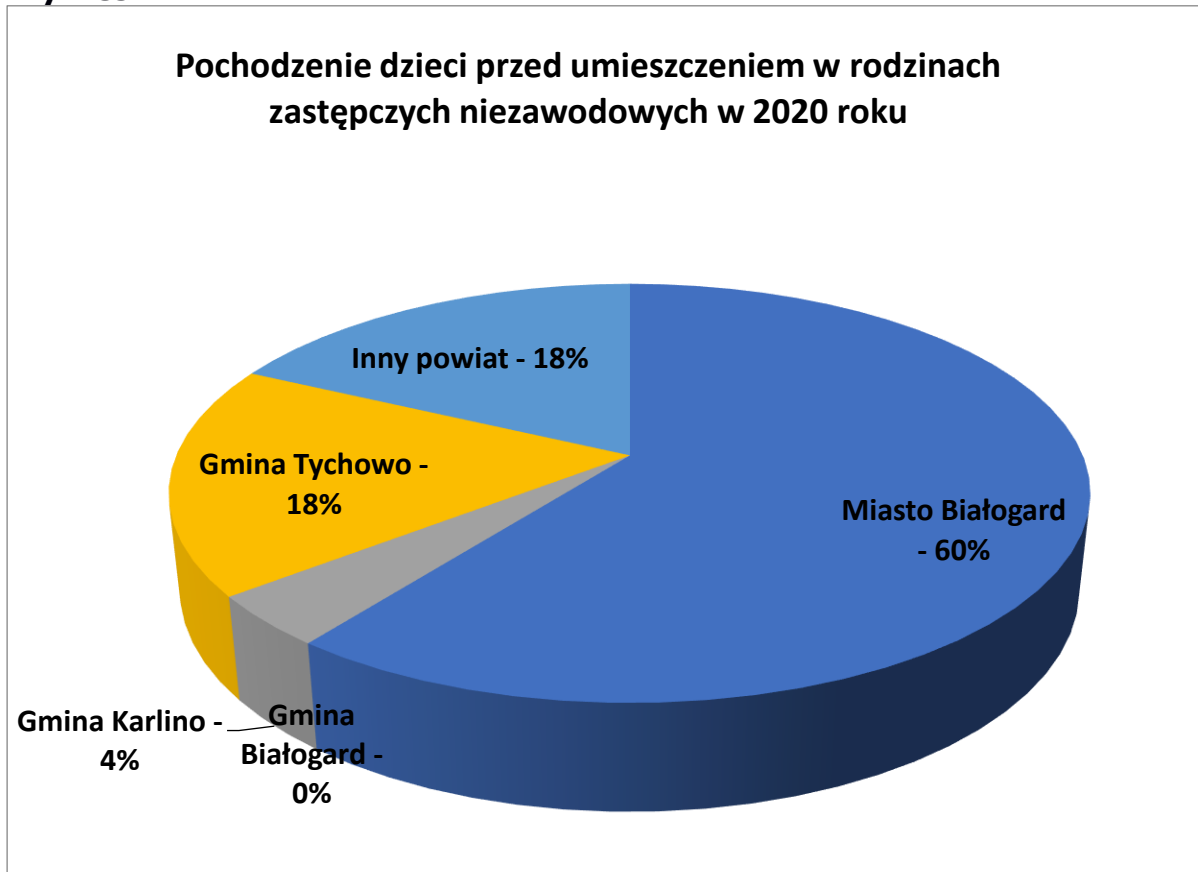
Wykres nr 5.

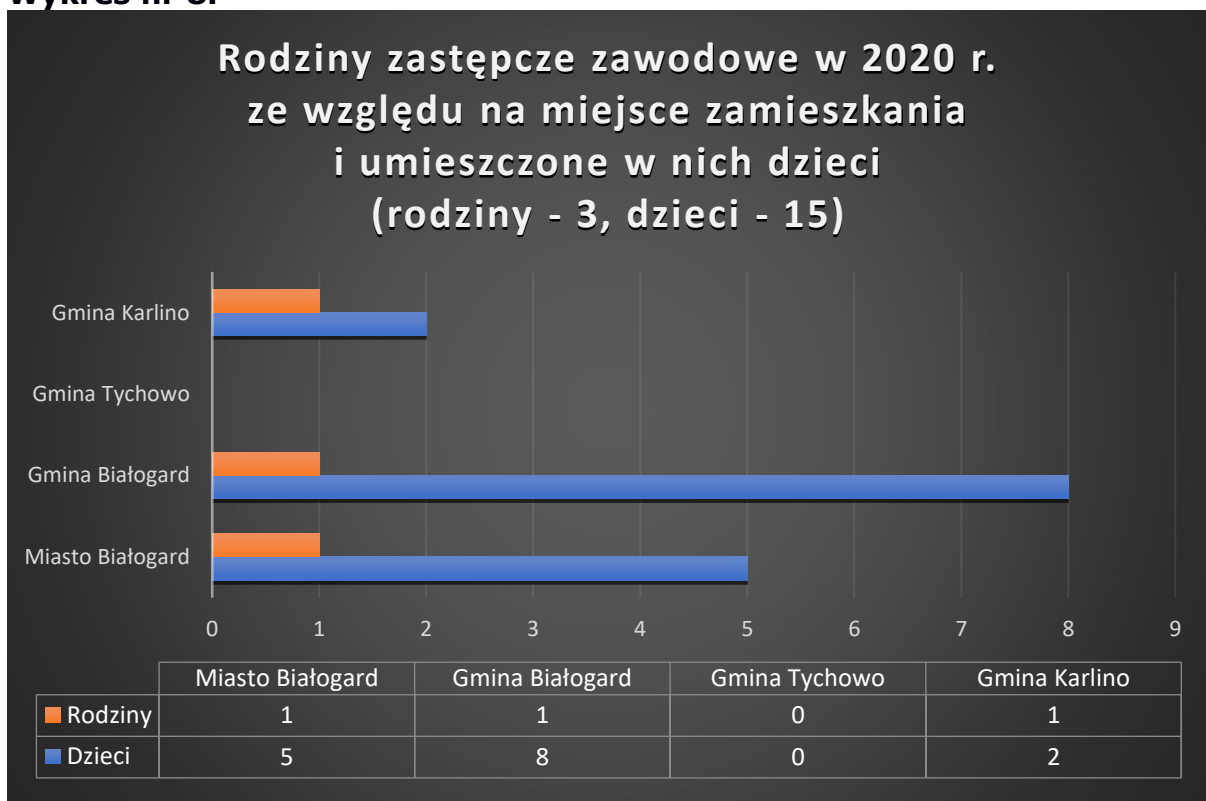
Wykres nr 6.

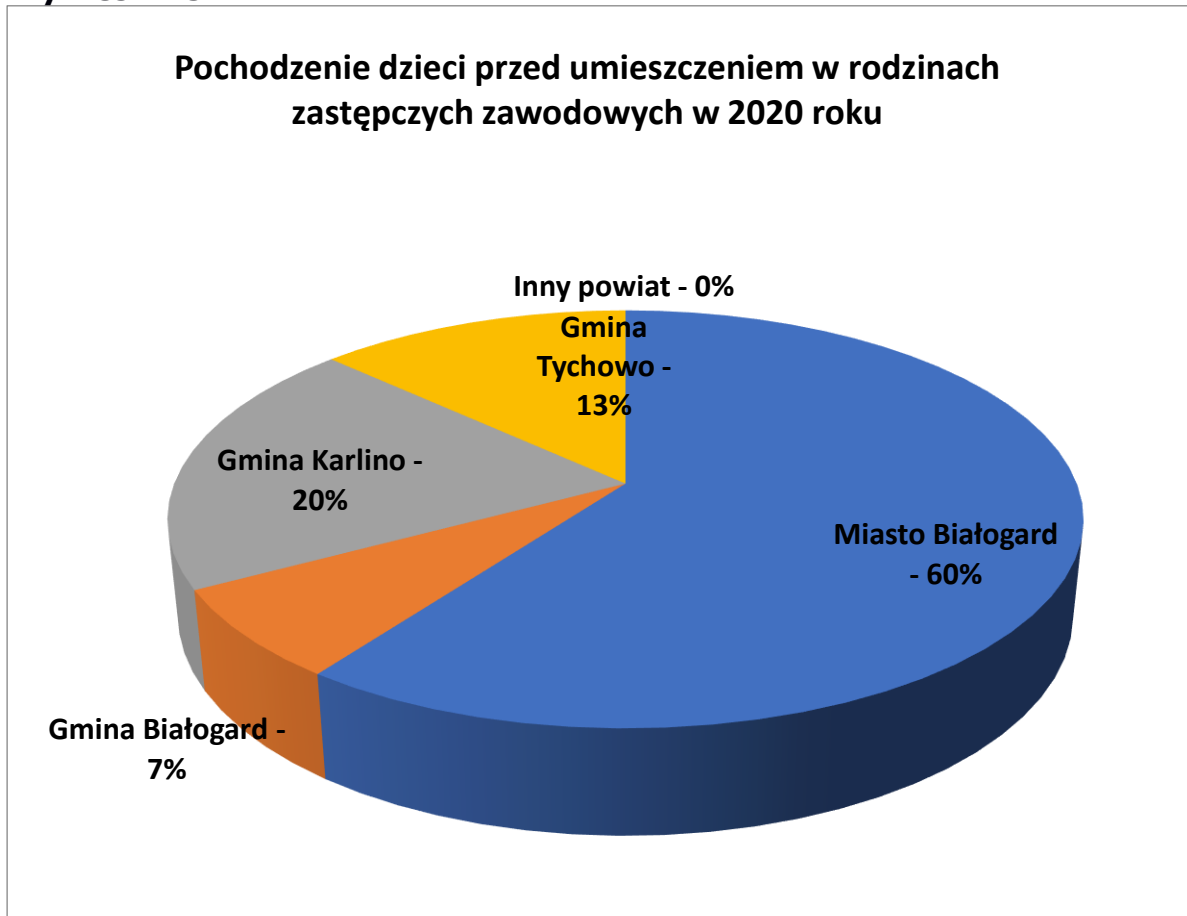
Wykres nr 7.

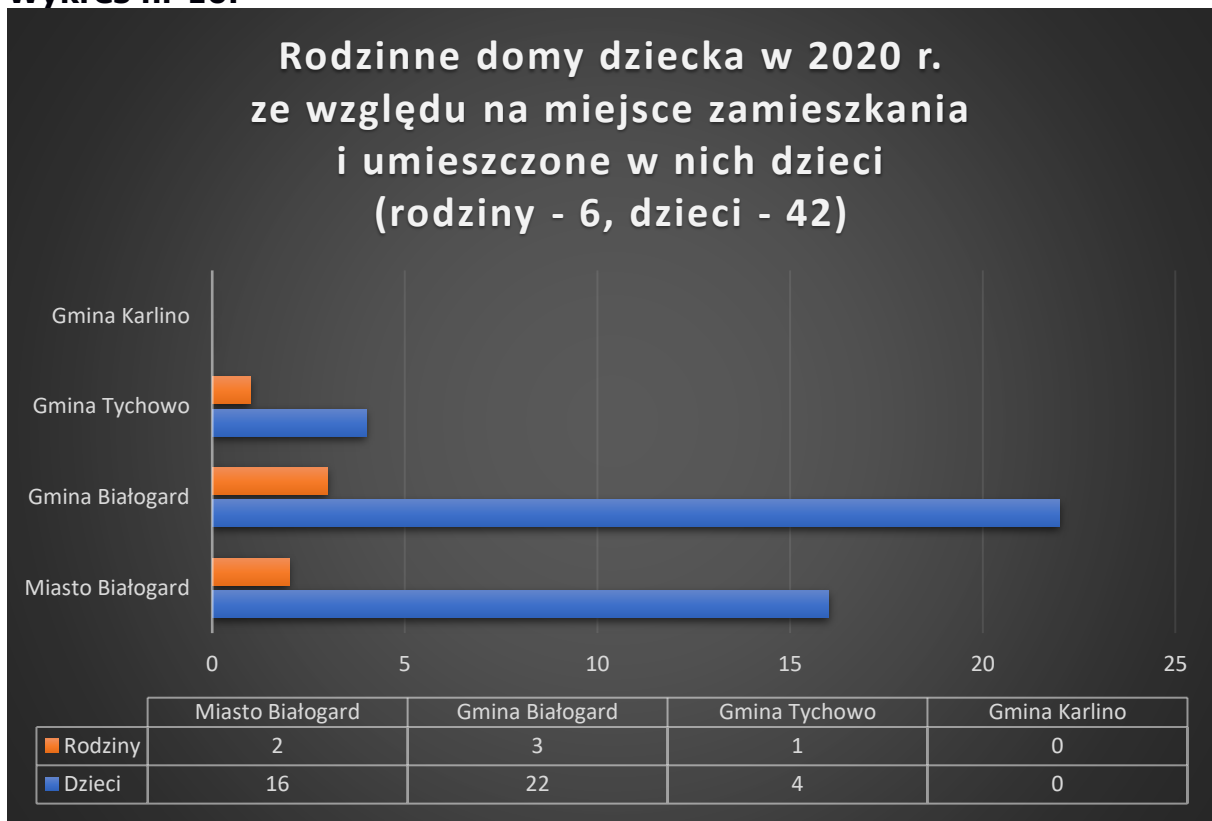
Wykres nr 8.

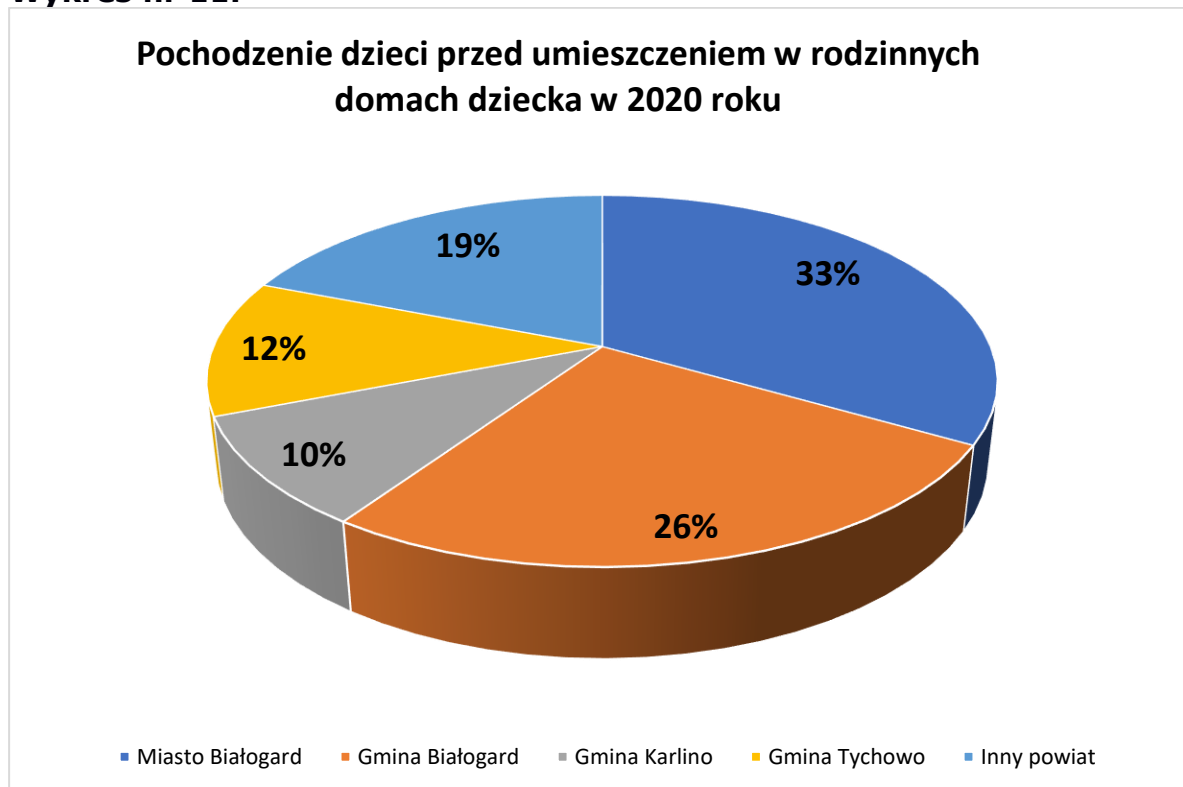
Wykres nr 9.

Wykres nr 10.

Wykres nr 11.

3.2 Instytucjonalna piecza zastępcza

Dla dobra dzieci, które potrzebują szczególnej ochrony i pomocy ze strony dorosłych, działanie na rzecz zaspokojenia ich potrzeb wymaga równoległego podejmowania czynności opiekuńczych, wychowawczych i dydaktycznych. Tego typu potrzeby dzieciom pozbawionym częściowo lub trwale opieki i wychowania w rodzinie biologicznej powiat zapewnia przez organizowanie i prowadzenie placówek opiekuńczo – wychowawczych.

Na terenie Powiatu Białogardzkiego na dzień 31 grudnia 2020 roku funkcjonowało 9 placówek całodobowego pobytu, w tym 8 prowadzonych na zlecenie powiatu:

- Placówka Opiekuńczo – Wychowawcza Nr 1 w Białogardzie,
- Placówka Opiekuńczo – Wychowawcza „Przystań” w Karlinie
- 7 Placówek typu rodzinnego funkcjonujących w strukturach Wioski Dziecięcej SOS w Karlinie

Należy tu zwrócić uwagę na fakt, że Placówkę Opiekuńczo – Wychowawczą w Białogardzie czekają bardzo poważne zmiany, ponieważ w oparciu o art.95 ust.3 oraz art. 230 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej w ramach standaryzacji usług w obszarze instytucjonalnej pieczy zastępczej należy ją przekształcić na placówkę dla 14 dzieci. Ważnym jest, że obiekt ten musi spełniać standardy zgodnie z ustawowymi kryteriami.

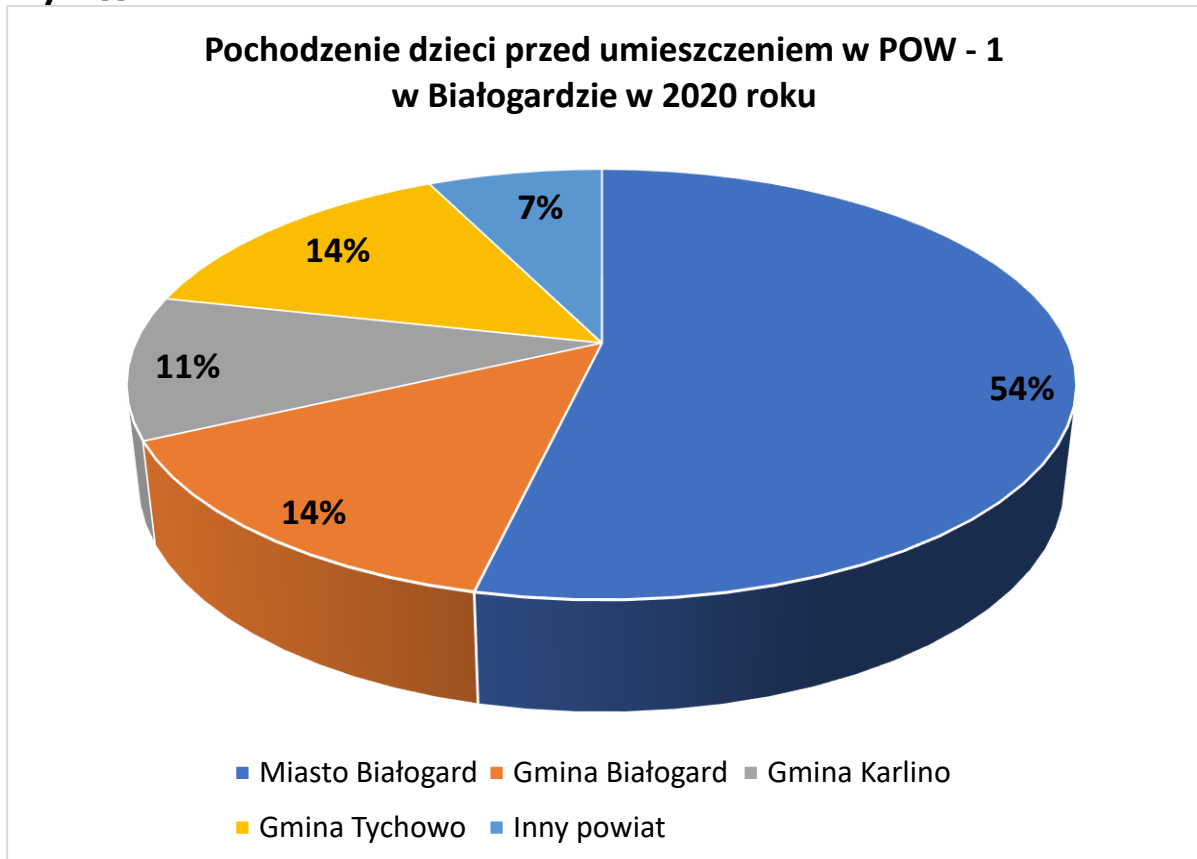
Tabela nr 3. Instytucjonalna piecza zastępcza 2020 rok

PLACÓWKI OPIEKUŃCZO - WYCHOWAWCZE	Liczba	Zestawienie procentowe
Liczba placówek opiekuńczo – wychowawczych typu interwencyjnego	1*	x
Liczba miejsc w tych placówkach	1	1,3
Liczba placówek opiekuńczo – wychowawczych typu socjalizacyjnego	2*	x
Liczba miejsc w tych placówkach	17	23
Liczba placówek opiekuńczo – wychowawczych typu specjalistyczno - terapeutycznego	1*	x
Liczba miejsc w tych placówkach	20	27,1
Liczba placówek opiekuńczo – wychowawczych typu rodzinnego	7*	x
Liczba miejsc w tych placówkach	36	48,6
Ogółem liczba placówek opiekuńczo - wychowawczych	9*	x
Liczba miejsc w tych placówkach	74	100%

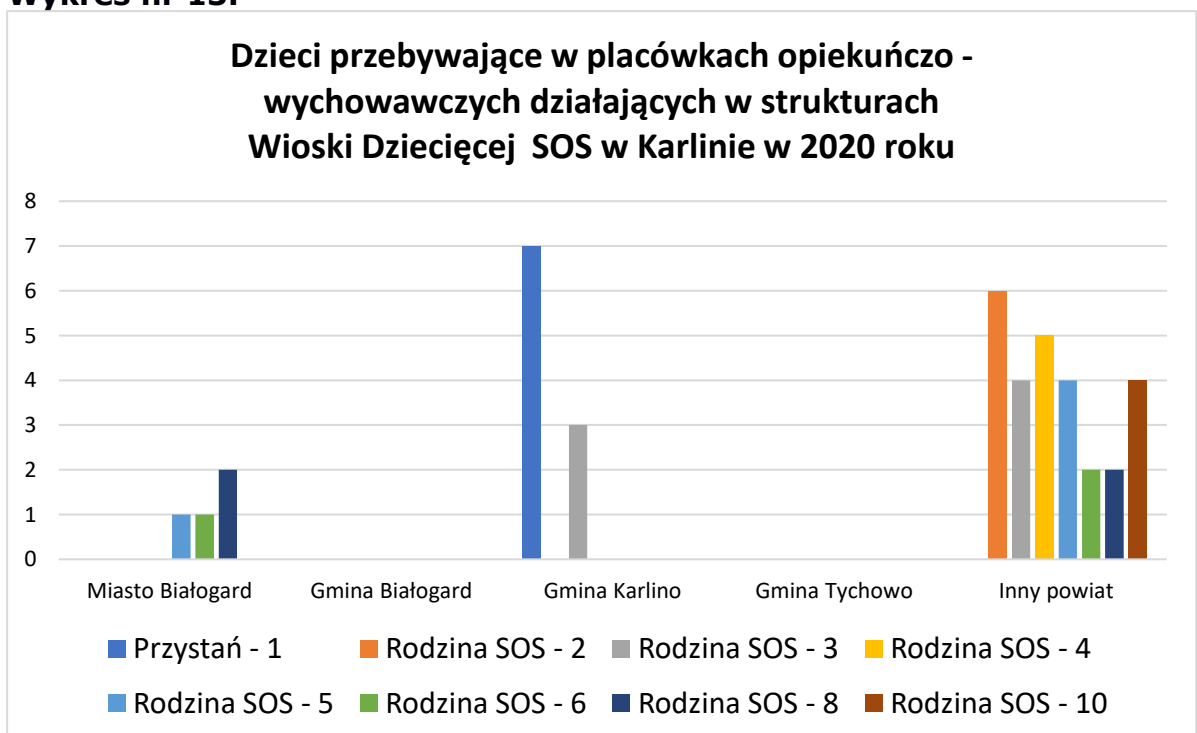
* Placówki opiekuńczo-wychowawcze łączą funkcje: socjalizacyjną, interwencyjną i specjalistyczno-terapeutyczną, stąd rzeczywista liczba placówek opiekuńczo-wychowawczych nie jest sumą liczby placówek poszczególnych typów.

Źródło: Opracowanie własne PCPR

Wykres nr 12.

Wykres nr 13.

Placówki Opiekuńczo-Wychowawcze typu rodzinnego prowadzone przez Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Karlinie dysponują obecnie 36 miejscami. Na dzień 31.12.2020 r. w placówkach SOS umieszczonych było 34 dzieci, z tego tylko 7 pochodzących z Powiatu Białogardzkiego.

Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej wprowadziła szereg zmian, które mają wpłynąć na ograniczenie roli placówki opiekuńczo-wychowawczej na rzecz rozwoju rodzinnych form opieki. Jest to jednak proces bardzo skomplikowany, długotrwały, na który wpływa wiele uwarunkowań (przede wszystkim ograniczona ilość kandydatów o odpowiednich predyspozycjach i motywacji do pełnienia funkcji opiekunów zastępczych). Dziecko pozbawione częściowo lub całkowicie opieki rodzicielskiej, po wyczerpaniu możliwości znalezienia rodziny zastępczej, jest umieszczane w placówce opiekuńczo-wychowawczej. Placówka zapewnia całodobową, ciągłą opiekę i wychowanie oraz zaspokaja jego niezbędne potrzeby bytowe, rozwojowe, w tym emocjonalne, społeczne, religijne, a także zapewnia korzystanie ze świadczeń zdrowotnych i kształcenia.

Zgodnie z założeniami ustawy pobyt w placówce opiekuńczo wychowawczej ma mieć charakter przejściowy, do czasu powrotu dziecka do rodziny naturalnej, przysposobienia lub umieszczenia w rodzinie zastępczej. Poniżej przedstawiono jak kształtował się na przestrzeni 3 ostatnich lat odpływ dzieci z rodzinnych i instytucjonalnych form pieczy zastępczej.

Tabela nr 4. Liczba niepełnoletnich dzieci opuszczających rodzinną pieczę zastępczą w latach 2018-2020

Wyszczególnienie	2018	Procent	2019	Procent	2020	Procent
Łączna liczba umieszczonych dzieci	109	100	108	100	117	100
Powrót do rodziny biologicznej	2	1,83	1	1,08	4	3,42
Placówka opiekuńczo - wychowawcza	2	1,83	2	1,85	0	0
Rodzina adopcyjna	2	1,83	5	4,63	3	2,56

Źródło: Opracowanie własne PCPR

Tabela nr 5. Liczba niepełnoletnich dzieci opuszczających placówki opiekuńczo-wychowawcze w latach 2018-2020

Wyszczególnienie	2018	Procent	2019	Procent	2020	Procent
Łączna liczba umieszczonych dzieci	110	100	107	100	90	100
Powrót do rodziny biologicznej	5	4,54	7	6,54	4	4,44
Rodzina zastępcza	3	2,73	3	2,80	2	2,22
Rodzina adopcyjna	0	0	0	0	0	0

Źródło: Opracowanie własne PCPR

Powyższe zestawienia obrazują, że następuje wzrost liczby dzieci powracających z pieczy zastępczej pod opiekę rodziców biologicznych, zwiększa się także ilość dzieci, które z placówek opiekuńczo-wychowawczych trafiają do rodzinnej pieczy zastępczej. Należy jednak zwrócić uwagę na stały, nieznaczny wzrost liczby dzieci, które z pieczy rodzinnej są przenoszone (na mocy postanowienia sądu) do placówek opiekuńczo-wychowawczych. Dotyczy to w szczególności dzieci w okresie dorastania i jest na ogół związane z niewydolnością opiekuńczo - wychowawczą rodzin zastępczych oraz brakiem innych rodzin, gotowych na ich przyjęcie. W przypadku utrzymywania się tej tendencji konieczne będzie podjęcie działań, zmierzających do zwiększenia liczby miejsc dla dzieci w okresie adolescencji w rodzinach zastępczych specjalistycznych.

4. Sytuacja i potrzeby białogardzkich rodzin zastępczych

Pieczka zastępcza nad dzieckiem sprawowana jest zasadniczo w ramach form rodzinnych (rodziny zastępczej, rodzinnych domów dziecka) oraz instytucjonalnych (placówek opiekuńczo - wychowawczych, opiekuńczo - terapeutycznych, ośrodków preadopcyjnych).

Diagnoza środowiskowa w tej części programu zostanie przedstawiona w ramach oceny sytuacji rodzinnej pieczy zastępczej - rodziny zastępczej, jako tej szczególnej formy pieczy, wobec której przede wszystkim należy określać priorytety i zadania programu.

Rodzina zastępcza zapewnia opiekę i wychowanie dziecku pozbawionemu całkowicie lub częściowo opieki rodzicielskiej, które z powodu przeszkód natury prawnej (rodzice nie zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej) nie może być przysposobione. Rodzina zastępcza może być ustanowiona także dla dziecka, które mogłoby zostać adoptowane (nie ma przeszkód natury prawnej), ale z różnych przyczyn nie udaje się znaleźć dla niego rodziny adopcyjnej.

Pieczę zastępczą w Powiecie Białogardzkim w zdecydowanej większości (64,5%) sprawują rodziny spokrewnione z dzieckiem. Niezależnie od zalet jakie posiada opieka osób spokrewnionych, część tego typu rodzin nie wywiązuje się prawidłowo z zadań na nich spoczywających. Dzieci wychowujące się w rodzinach spokrewnionych bardzo często podlegają nadal niewłaściwym wpływom środowiskowym.

Analiza powodów zawiązania rodziny zastępczej pokazuje, że najczęściej źródłem takiej sytuacji są problemy społeczne w tym patologie, odpowiadające za trwałą (rzadziej czasową) dysfunkcję rodziny. Szczegółową analizę powodów umieszczenia dziecka w rodzinnej pieczy zastępczej, obrazuje poniższe zestawienie.

Tabela nr 6. Przyczyny umieszczenia w pieczy zastępczej, w odniesieniu do dzieci przebywających w różnych formach rodzinnej pieczy zastępczej w 2020 roku

Lp.	Przyczyny umieszczenia	w rodzinach zastępczych spokrewnionych	w rodzinach zastępczych niezawodowych	w rodzinach zastępczych zawodowych	w rodzinnym domu dziecka
1	sieroctwo	2	0	0	0
2	pólsieroctwo	10	8	4	0
3	uzależnienia rodziców, w tym:	26	6	10	0
	od alkoholu	24	6	10	0
4	przemoc w rodzinie	1	0	3	0
5	bezradność w sprawach opiekuńczo - wychowawczych	13	3	1	0
6	niepełnosprawność co najmniej jednego z rodziców	10	3	0	0
7	długotrwała choroba co najmniej jednego rodzica	1	0	0	0
8	ubóstwo	0	0	0	0

9	nieodpowiednie warunki mieszkaniowe	1	0	1	0
10	pobyt za granicą co najmniej jednego z rodziców (praca zarobkowa)	4	0	0	0
11	inne	1	1	0	0

W przypadku większości rodzin żyje przynajmniej jedno z rodziców biologicznych dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej, a skala kontaktów utrzymywana z rodzicami biologicznymi jest dość duża, nawet pomimo tak znaczących powodów zawiązania rodziny zastępczej jak uzależnienia rodziców czy niewydolność opiekuńczo-wychowawcza. Oznacza to także, że dzieci umieszczone w rodzinie zastępczej mają niezwykle silne negatywne doświadczenia i doznają silnych zaburzeń o charakterze psychologicznym, a fakt umieszczenia ich w rodzinie zastępczej często nie oznacza skutecznego odseparowania dzieci od źródła problemów.

Prawie wszystkie rodziny zastępcze korzystają ze świadczeń przysługujących im z tytułu funkcjonowania rodziny zastępczej. Dane zgromadzone podczas monitoringu rodzin zastępczych wskazują, że blisko 1/3 rodzin zgłasza, że środki finansowe, którymi dysponują są niewystarczające do zaspokojenia wszystkich potrzeb. Chociaż od momentu wypłaty świadczenia 500 plus, w ocenie rodzin ich sytuacja uległa poprawie. Jednak nie wpłynęła ona znacząco na wzrost zgromadzonych dla dzieci oszczędności.

Tabela nr 7. Struktura wiekowa osób pełniących funkcję rodziców zastępczych w 2020 roku (w przypadku małżeństw wskazano wiek osoby młodszej)

Wiek	18-30 lat	31-40 lat	41-50 lat	51-60 lat	61-70 lat	71 lat i więcej
Liczba osób	6	9	13	19	19	5
Procent	8,45	12,68	18,31	26,76	26,76	7,04

Źródło: opracowania własne PCPR.

Powyższe zestawienie pokazuje, że prawie połowa osób sprawujących pieczę zastępczą jest w wieku powyżej 50 lat, czyli typowym dla dziadków a nie rodziców (rozwiązaniem optymalnym jest sytuacja, gdy różnica wieku pomiędzy dzieckiem a rodzicami zastępczymi kształtuje się tak jak w rodzinie naturalnej). Rodzina

oddziałuje na socjalizację dziecka poprzez warunki bytowe, strukturę, status społeczny, sposób życia, zainteresowania członków rodziny, obyczaje, stabilność. Zaawansowany wiek rodziców zastępczych jest bezpośrednią przyczyną zwiększającej się dysfunkcjonalności rodziny. Wraz z wiekiem zmniejszają się zdolności zarobkowe rodziny, obniża sprawność fizyczna opiekunów, zwiększa tzw. różnica pokoleniowa, która nie sprzyja trwałym i mocnym więzom między rodzicami zastępczymi a wychowankiem.

Analiza sytuacji rodzin zastępczych z Powiatu Białogardzkiego pokazała, że rodziny zastępcze dobrze zabezpieczają potrzeby niezbędne do swojego funkcjonowania. Jednak w niewielkim stopniu występują problemy z opłatami za czynsz i media, zakupem żywności, wydatkami związanymi z leczeniem, zakupem odzieży i obuwia, zakupem środków czystości i higieny osobistej,

Zdecydowanie gorzej sytuacja przedstawia się z zaspokajaniem potrzeb bardziej złożonych. Tymi obszarami są przede wszystkim organizacja nauki zdalnej w domach i wypoczynku letniego zwłaszcza w 2020 roku, kiedy obostrzenia pandemiczne w związku z zakażeniami wirusem SAR – COV 2 ograniczyły w sposób znaczący możliwości wyjazdów.

Wyraźnie wyłoniły się trzy obszary potrzeb: najpowszechniejsze były potrzeby finansowe i materialne, w dalszej kolejności wsparcie psychologiczne i pedagogiczne zarówno dla dorosłych, jak i dla dzieci, zwłaszcza w okresie pandemii i w czasie zdalnego nauczania, wreszcie wsparcie potrzeb zdrowotnych i rehabilitacyjnych istotnych także dla rodzin, które opiekują się dziećmi bez niepełnosprawności.

Wśród zgłaszanych i niezaspokajanych potrzeb dominowały te, które określić można mianem nadzwyczajnych, trudnych do zaspokojenia, w ramach regularnej pomocy instytucjonalnej. Dotyczy to przede wszystkim zabezpieczenia finansowego w sytuacjach nadzwyczajnych, takich jak długotrwała choroba. Specyfika tych potrzeb stała się wskazówką dla obszarów potencjalnej współpracy i wsparcia, jakie powinno być świadczone rodzinom.

Druga grupa niezaspokojonych potrzeb dotyczyła wsparcia specjalistycznego w zakresie wychowania, a także pomocy psychologicznej adresowanej do opiekunów. Pomoc taka służy wzmocnieniu kompetencji wychowawczych opiekunów oraz budowaniu umiejętności zaspokojenia potrzeb emocjonalnych.

Aktualnie wszystkie rodziny zastępcze będące pod opieką PCPR w Białogardzie mają zapewniony bezpłatny dostęp do specjalistycznego wsparcia i poradnictwa. W związku z istniejącym zapotrzebowaniem, wskazane jest utrzymanie w/w wsparcia na dotychczasowym poziomie.

Kolejnym problemem, z jakim zmagają się na co dzień rodziny zastępcze w Powiecie Białogardzkim, są rozległe zaległości i zaniedbania szkolne u dzieci, które trafiają do pieczy, będąc w wieku szkolnym. Wiele z nich ma specyficzne trudności szkolne i dysfunkcje rozwojowe, które wymagają indywidualnego traktowania - wyłącznie na podstawie opinii lub orzeczenia z poradni psychologiczno-pedagogicznych. Towarzyszą im zaniedbania społeczne, np. wyniesiona z rodzinnego domu potrzeba ciągłej rywalizacji z innymi dziećmi, brak prawidłowych nawyków higienicznych. Dzieci mają braki w diagnozie zdrowotnej, wiele z nich ma nie zdiagnozowane problemy neurologiczne i psychiatryczne.

Dostęp do lekarzy powyższych specjalizacji jest ograniczony, na pierwszą wizytę czeka się zazwyczaj około dwóch miesięcy, a często potrzebne jest działanie interwencyjne. Jeszcze większy problem stanowi brak dziecięcego szpitala psychiatrycznego w pobliżu Białogardu i konieczność długiego oczekiwania na

miejsca w placówkach od niego oddalonych. W celu zoptymalizowania działań na rzecz poprawy funkcjonowania rodzinnej opieki zastępczej, w sytuacjach szczególnie trudnych i skomplikowanych pracownicy socjalni PCPR, koordynatorzy rodzinnej pieczy zastępczej współpracują z poszczególnymi ośrodkami pomocy społecznej. Pracownicy tych ośrodków, szczególnie asystenci rodziny w sytuacjach wymagających ich obecności, towarzyszą pracownikom PCPR w wizytach w środowiskach, przedstawiają swoje opinie. Współpraca z ośrodkami pomocy społecznej jest prowadzona na bieżąco przy ocenie warunków bytowych rodzin biologicznych, ubiegających się o urlopowanie dzieci oraz przy odbieraniu dzieci w drodze interwencji w środowisku.

5. Sytuacja i potrzeby osób opuszczających pieczę zastępczą

Obecnie wsparciem Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie jest objętych 58 dorosłych wychowanków rodzinnej pieczy zastępczej (w tym 25 nadal pozostających w rodzinach zastępczych) oraz 38 wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych (w tym 10 pozostających w placówkach po osiągnięciu pełnoletności).

Z wieloletniej pracy z usamodzielnianymi wychowankami pieczy zastępczej wynika, że po opuszczeniu pieczy zastępczej pełnoletni wychowankowie oczekują przede wszystkim pomocy pieniężnej i pomocy w uzyskaniu mieszkania i wyposażenia go. Często oczekują pomocy prawnej w rozwiązaniu skomplikowanej sytuacji prawnej rodzin pochodzenia. Obecnie coraz częściej pełnoletni wychowankowie oczekują wsparcia psychologicznego i niestety leczenia psychiatrycznego.

Usamodzielnienie to długotrwały proces, który wymaga widzenia osoby usamodzielniającej się w szerokim spektrum jej potrzeb i sytuacji życiowej. Wielu wychowanków ma problemy związane z wychowywaniem się poza rodziną. Są to przede wszystkim problemy emocjonalne, trudności z nawiązywaniem relacji i podtrzymywaniem więzi. Decyzje wychowanków co do wyboru poziomu i kierunku kształcenia, predyspozycji, zainteresowań oraz sytuacji na rynku pracy często podejmowane są bez uwzględnienia własnych predyspozycji i możliwości. Potrzebne są działania przyczyniające się do rozwoju kompetencji społecznych (umiejętności osobiste i interpersonalne). Konieczne jest stwarzanie okazji do odkrywania własnego potencjału, zainteresowań oraz tworzenie warunków do ich rozwoju.

Istnieje także potrzeba uzyskania wsparcia w zakresie wiedzy o rynku pracy, edukacji o zawodach, zdobyciu pierwszych doświadczeń zawodowych (kontakty z pracodawcami, udział w szkoleniach zawodowych, stażach). Ważnym zadaniem jest pomoc w stabilizacji sytuacji mieszkaniowej. Dlatego też w 2021 roku planuje się utworzenie dwóch mieszkań chronionych na terenie Powiatu Białogardzkiego

Bardzo duże znaczenie we wspieraniu procesu usamodzielnienia ma współpraca z organizacjami pozarządowymi oraz udział młodzieży w projektach współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej.

Wnioski:

- większość rodzin zastępczych to rodziny spokrewnione, w których funkcje opiekuńcze i wychowawcze najczęściej pełnią dziadkowie, co zasadniczo jest sytuacją niekorzystną w systemie rodzinnej pieczy zastępczej,
- rodziny zastępcze dobrze radzą sobie z zapewnieniem podstawowych funkcji opiekuńczych (bytowych, żywieniowych), znacznie gorzej radzą sobie z zaspokajaniem potrzeb bardziej złożonych (organizacja wypoczynku letniego, wydatki związane z kulturą i rozrywką),
- problemami wychowawczymi występującymi najczęściej i w największym natężeniu są słabe postępy w nauce. W drugiej kolejności istotne liczebnie i pod względem nasilenia są problemy z uzależnieniami oraz kondycją psychiczną dzieci (np. ADHD, zaburzeniami emocjonalnymi itp.). Występują również problemy wywołane osamotnieniem dziecka, bądź nieodpowiednim towarzystwem, w którym dziecko przebywa,
- umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej nie gwarantuje oddzielenia dziecka od problemów dotyczących jego rodziny biologiczną,
- znaczna część trudności towarzyszących spokrewnionym rodzinom zastępczym wynika z zaburzonej struktury demograficznej i nietypowych różnic wieku pomiędzy opiekunem (opiekunami) a dzieckiem (dziećmi) powierzonym opiece.

Tabela nr 8. Cele i zadania do zrealizowania na lata 2021-2023

Cel I Rozwój rodzinnej pieczy zastępczej		
Zadania	Wskaźniki Realizacji zadania	Działania i realizatorzy, źródła finansowania
1. Podejmowanie działań propagujących i wspierających rodzinną pieczę zastępczą.	1.Liczba nowopowstałych rodzinnych form opieki: - rodziny zastępcze spokrewnione - rodziny zastępcze niezawodowe - rodziny zastępcze zawodowe	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, Środki Powiatu. - kampania w lokalnych mediach - ogłoszenia w lokalnej gazecie - ogłoszenia na stronie internetowej
2. Zatrudnienie koordynatorów pieczy zastępczej.	- liczba koordynatorów - liczba rodzin, która powinna zostać objęta wsparciem koordynatora - liczba rodzin objęta wsparciem koordynatora	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki budżetu państwa, - utrzymanie osiągniętego ustawowego standardu

<p>3. Prowadzenie kwalifikacji kandydatów na opiekunów zastępczych; kierowanie na szkolenia.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba wydanych opinii psychologicznych - liczba przeprowadzonych procedur - liczba osób skierowanych na szkolenia 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu</p> <ul style="list-style-type: none"> - wydawanie przez psychologa opinii o posiadaniu odpowiednich predyspozycji i motywacji do pełnienia funkcji opiekunów zastępczych – dot. wszystkich form rodzinnej pieczy zastępczej - wnikliwa i kompleksowa analiza sytuacji kandydatów, przed wydaniem skierowania na szkolenie dla kandydatów (przygotowanie procedur w tym zakresie)
<p>4. Organizowanie szkoleń dla kandydatów do pełnienia funkcji rodzin zastępczych zawodowych, niezawodowych oraz prowadzących rodzinne domy dziecka. Celem zadania jest zwiększenie liczby osób profesjonalnie przygotowanych do pełnienia funkcji rodziny zastępczej.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba osób, które ukończyły szkolenie 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu</p> <ul style="list-style-type: none"> - rozwijanie systemu szkoleń i kursów przygotowawczych do pełnienia roli rodziny zastępczej
<p>5. Zawieranie umów z kandydatami do pełnienia funkcji rodziny zawodowej oraz prowadzenia rodzinnych domów dziecka.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba zawartych umów 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu</p> <ul style="list-style-type: none"> - rozwijanie systemu szkoleń i kursów przygotowawczych do pełnienia roli rodziny zastępczej
<p>6. Prowadzenie rejestru osób zakwalifikowanych oraz pełniących funkcję rodziny zastępczej niezawodowej oraz prowadzących rodzinne domy dziecka.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba osób i rodzin wpisana do rejestru: 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu</p> <ul style="list-style-type: none"> - aktualizowanie rejestru
<p>7. Specjalistyczne szkolenia oraz superwizje dla pracowników PCPR. Celem tego zadania jest podnoszenie kwalifikacji i kompetencji pracowników.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba szkoleń - liczba pracowników, którzy wzięli udział w szkoleniach 	<ul style="list-style-type: none"> - realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu, środki Wojewody

Cel II Wspieranie rodzin zastępczych oraz dzieci umieszczonych w tych rodzinach		
1. Organizowanie szkoleń dla rodzin zastępczych oraz pracowników placówek opiekuńczo – wychowawczych typu rodzinnego, mających na celu podnoszenie ich kwalifikacji.	<ul style="list-style-type: none"> - liczba przeprowadzonych szkoleń - liczba osób, które wzięły udział w szkoleniach 	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu <ul style="list-style-type: none"> - organizowanie warsztatów psychoedukacyjnych, szkoleń - prowadzenie warsztatów psychoedukacyjnych, szkoleń
2. Organizowanie dla rodzin zastępczych oraz pracowników placówek opiekuńczo – wychowawczych typu rodzinnego grup wsparcia w celu integracji środowiska rodzinnej pieczy zastępczej.	<ul style="list-style-type: none"> - liczba grup wsparcia - liczba spotkań 	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu
3. Organizowanie specjalistycznego poradnictwa psychologicznego, pedagogicznego i prawnego dla rodzin zastępczych oraz pracowników placówek opiekuńczo – wychowawczych typu rodzinnego.	<ul style="list-style-type: none"> - liczba udzielonych porad 	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu <ul style="list-style-type: none"> - rozwijanie współpracy z organizacjami pozarządowymi mającymi na celu wsparcie funkcjonowania rodzin zastępczych poprzez organizowanie odpowiedniego poradnictwa
4. Zapewnienie dostępu do specjalistycznego wsparcia dla dzieci przebywających w rodzinnej pieczy zastępczej oraz placówkach opiekuńczo – wychowawczych typu rodzinnego.	<ul style="list-style-type: none"> - liczba wydanych skierowań - liczba dzieci biorących udział w zajęciach 	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie oraz Poradnia Psychologiczna – Pedagogiczna w Białogardzie, środki Powiatu <ul style="list-style-type: none"> - organizowanie zajęć terapeutycznych dla dzieci ma za zadanie pomóc dziecku w adaptacji do nowych warunków oraz przywrócenia mu równowagi psychicznej

<p>5. Zabezpieczenie środków na dofinansowanie do wypoczynku poza miejscem zamieszkania dzieci oraz innych świadczeń fakultatywnych, przewidzianych w ustawie.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba dzieci, którym zapewniono dofinansowanie do wypoczynku - liczba rodzin, którym przyznano inne świadczenia fakultatywne: <ul style="list-style-type: none"> * na przeprowadzenie niezbędnego remontu, * świadczenie na pokrycie kosztów związanych z przyjęciem dziecka, * utrzymanie lokalu mieszkalnego (przy nie spełnieniu warunków art. 83 ust. 3a) * wsparcie rodziny pomocowej 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu</p> <ul style="list-style-type: none"> - zabezpieczenie w budżecie Powiatu środków na ten cel
Cel III Wspieranie instytucjonalnej pieczy zastępczej		
<p>1. Prowadzenie placówki opiekuńczo – wychowawczej</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba miejsc 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie oraz Centrum Wspierania Rodziny „Dom pod Świerkiem, środki Powiatu</p>
<p>4. Prowadzenie placówek opiekuńczo – wychowawczych typu rodzinnego.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba placówek - liczba miejsc 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie oraz Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Karlinie, środki Powiatu i stowarzyszenia SOS Wioski Dziecięce</p>
Cel IV Wspieranie procesu usamodzielniania wychowanków pieczy zastępczej		
<p>1. Zapewnienie pomocy prawnej. Celem zadania jest zwiększenie świadomości młodzieży oraz pomoc w rozwiązywaniu bieżących problemów.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba udzielanych porad prawnych 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu</p> <ul style="list-style-type: none"> - zorganizowanie poradnictwa prawnego
<p>2. Zapewnienie wsparcia psychologicznego, pedagogicznego.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - liczba udzielanych porad specjalistycznych 	<p>realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu</p> <ul style="list-style-type: none"> - poradnictwo i wsparcie w zakresie nawiązywania i utrzymywania relacji z innymi radzenia sobie ze stresem, rozwiązywanie konfliktów itp.

3. Realizacja indywidualnych programów usamodzielniania Celem zadania jest wsparcie wychowanków w procesie usamodzielniania.	- liczba indywidualnych programów usamodzielniania	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu - przygotowywanie IPU - wypłata świadczeń: * pomoc na zagospodarowanie, * pomoc na usamodzielnienie, * pomoc na kontynuowanie nauki.
4. Zapewnienie wsparcia w postaci pobytu w mieszkaniu chronionym	- liczba mieszkań, - liczba usamodzielnianych wychowanków, korzystających z tej formy wsparcia.	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu
5. Angażowanie wychowanków do udziału w projektach. Celem zadania jest poprawa sytuacji życiowej oraz polepszenie funkcjonowania w środowisku usamodzielnianych wychowanków zagrożonych wykluczeniem społecznym	- liczba realizowanych projektów - liczba wychowanków biorących udział w projektach	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, środki Powiatu i środki EFS
Cel V Powrót dziecka z pieczy zastępczej do rodziny naturalnej		
1. Współpraca koordynatora z asystentem rodziny biologicznej dziecka umieszczonego tymczasowo w jednej z form pieczy zastępczej	- liczba rodzin objętych współpracą - liczba dzieci, które powróciły do rodzin biologicznych	realizator: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie, Ośrodki Pomocy Społecznej, środki Powiatu - umożliwienie i udzielenie wszelkiej pomocy, również w postaci odpowiednich szkoleń, prowadzących do odpowiedniej i przynoszącej efekty współpracy

Tabela nr 9. Limit rodzin zastępczych zawodowych

Lata	2021	2022	2023
Liczba rodzin zastępczych zawodowych	0	1	1
Liczba rodzinnych domów dziecka	1	0	1

6. Priorytety i cele szczegółowe programu na lata 2021-2023

6.1 Rekomendacje dla Programu

W oparciu o przeprowadzoną analizę środowiska lokalnego - ocenę pieczy zastępczej - sformułowane zostały rekomendacje dla celów Programu Rozwoju Pieczy Zastępczej. Stanowią one podstawę wyznaczenia priorytetów oraz zadań dla szczegółowych programów w perspektywie lat 2021 – 2023.

W celu rozwoju pieczy zastępczej należy:

- 1)** Podjąć działania zwiększające liczbę rodzin zastępczych zawodowych i niezawodowych, oraz rodzinnych domów dziecka w tym rodzin zastępczych zawodowych pełniących funkcję pogotowia rodzinnego oraz rodzin zawodowych specjalistycznych (kampanie medialne promujące rodzicielstwo zastępcze,
- 2)** Rozwijać system szkoleń i kursów przygotowawczych dla kandydatów na rodziny zastępcze, poprzez opracowanie procedur kwalifikowania, doskonalenie technik i metod szkoleniowych, skracanie okresu oczekiwania na szkolenie.
- 3)** Budować wsparcie systemu pieczy zastępczej przez rozwój współpracy z sektorem NGO oraz realizację działań w ramach projektów dofinansowanych ze źródeł zewnętrznych w tym UE.
- 4)** Doskonalić system pomocy specjalistycznej: pedagogicznej i psychologicznej udzielanej rodzinom zastępczym.
- 5)** Zwrócić szczególną uwagę na przeciwdziałanie problemom wychowawczym w rodzinach zastępczych spokrewnionych poprzez organizowanie poradnictwa specjalistycznego w tym wsparcia psychologicznego i psychiatrycznego.
- 6)** Współdziałać z placówkami edukacji publicznej w celu zwiększenia oferty dodatkowych zajęć wyrównawczych dla dzieci z rodzin zastępczych.
- 7)** Stosować indywidualne podejście do rodzin zastępczych oraz intensyfikację pracy z rodziną i zaoferowanie elastycznych form wsparcia w zależności od indywidualnych potrzeb.
- 8)** Rozwijać programy współpracy z organizacjami pozarządowymi mające na celu wsparcie funkcjonowania rodzin zastępczych.

7. Monitoring i ewaluacja programu

Monitoring realizacji programu opiera się na analizie wskaźnikowej. Wskaźniki realizacji zadań ujęte w celach mają charakter jakościowy i ilościowy, bezpośrednio odnoszą się do oczekiwanych efektów zadań. Ich spełnienie będzie równoznaczne z wypełnieniem działania i osiągnięciem założonych celów. Monitoring będzie polegał na zbieraniu danych dotyczących zrealizowanych zadań

przez koordynatora Programu, tj. Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie.

Przedmiotem ewaluacji będzie skuteczność podejmowanych działań, głównie w oparciu o analizę złożonych wniosków. Celem będzie odpowiedź na następujące pytania

- **Czy Program stwarza możliwość postępu w zakresie rozwoju rodzinnej pieczy zastępczej w Powiecie Białogardzkim?**
- **Czy utworzony w Powiecie system wsparcia rodzinnej pieczy zastępczej jest wystarczający?**
- **Czy dzieci w pierwszej kolejności trafiają do rodzinnej pieczy zastępczej?**
- **Czy środki pozostające w dyspozycji są wystarczające na realizację Programu?**
- **Które metody pracy dają oczekiwane rezultaty, a które należy zmienić?**

Ewaluacja Programu będzie prowadzona przy użyciu następujących narzędzi:

- ankiety kierowane do odbiorców Programu,
- wypowiedzi ustne odbiorców Programu,
- opinie pracowników instytucji realizującej Program,
- opracowane plany pomocy dziecku,
- indywidualne programy usamodzielnienia,
- przeprowadzone oceny sytuacji dziecka oraz funkcjonowania rodziny zastępczej. Dyrektor Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie będzie przedkładał Radzie Powiatu Białogardzkiego roczne sprawozdanie z realizacji Programu, które będzie stanowiło integralną część corocznego sprawozdania z działalności Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie w Białogardzie.

7.1 Źródła finansowania

Program rozwoju pieczy zastępczej finansowany będzie ze środków budżetu Powiatu Białogardzkiego, dotacji oraz środków pozabudżetowych pozyskanych z innych źródeł – w ramach dotacji oraz grantów projektowych w ramach funduszy europejskich, środków pochodzących z sektora NGO i innych.